

LOTTE JENSEN

VIEREN VAN VREDE

*Het ontstaan van de Nederlandse identiteit,
1648-1815*

UITGEVERIJ VANTILT

Lotte Jensen

VIEREN
VAN
VREDE

*Het ontstaan van de Nederlandse identiteit,
1648-1815*

Uitgeverij Vantilt

© 2016 Lotte Jensen, Elst en Uitgeverij Vantilt, Nijmegen
ISBN 978 94 6004 287 4

Omslagontwerp: Mijke Wondergem, Baarn
Boekverzorging: Martien Frijns, Doetinchem
Lithografie: All-print, Wijchen (zwart-wit)
Wilco Art Books, Amersfoort (kleur)

Omslagillustratie: Spotprent op de Vrede van Amiens, 1802. Prentmaker: Piercy Roberts, naar ontwerp van George Moutard Woodward. Rijksmuseum, Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Zij die menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich tot de uitgever wenden.

Inhoud

Inleiding 7

Nederlands zelfbesef 21

- 1 Een nieuwe gouden tijd. De Vrede van Munster (1648) 23
- 2 'Verkregen met de Lont en Sabel in de hand!' De Vrede van Breda (1667) 43
- 3 'De bloeiende staat van Neêrland'. De Vrede van Nijmegen (1678) 57

De Republiek in Europa 69

- 4 'Christenlandsch Euroop'. De Vrede van Rijswijk (1697) 71
- 5 Optimisme versus cynisme. De Vrede van Utrecht (1713) 89

Oranje boven 109

- 6 Vrede door oorlog. *Lof der vrede* (1742) 111
- 7 Lang leve Oranje! De Vrede van Aken (1748) 127

Nationale identiteit tijdens en na Napoleon 145

- 8 'De vrede daalt, en knielt voor Bonaparte'. De Vrede van Amiens (1802) 147
- 9 Nederlandse identiteiten in het nieuwe Europa. Het Congres van Wenen (1815) 163

Epiloog 183

Dankwoord en verantwoording 189

Noten 191

Bibliografie 211

Illustratieverantwoording 228

Personenregister 229

INLEIDING

In 1901 werd voor de eerste maal de Nobelprijs voor de Vrede uitgereikt. De prijs, bedoeld als een erkenning voor personen die zich op uitzonderlijke wijze voor de vrede inzetten, ging toen naar Henry Dunant en Frédéric Passy. Beiden stonden aan de wieg van belangrijke organisaties die nog altijd bestaan, namelijk het Rode Kruis (Dunant) en de Interparlementaire Unie (Passy). Na hen zou een reeks van laureaten volgen, onder wie Yasser Arafat, Nelson Mandela en Barack Obama. De jongste winnares ooit was de zeventienjarige Malala Yousafzai (2014), die in 2012 het slachtoffer van religieus geweld in Pakistan werd en voor kinderrechten strijdt.

Aan de prijs kleeft iets paradoxaals, want als die iets illustreert, dan is het wel hoezeer oorlog en vrede met elkaar verbonden zijn. Hoe eervol de prijs ook is, nog beter zou het zijn als deze niet meer hoefde te worden uitgereikt. Dan zou het immers overal vrede zijn. Maar is die toestand ooit te bereiken? De geschiedenis stemt niet optimistisch. Wie de statistieken bekijkt, moet welhaast concluderen dat eeuwige vrede een illusie is. Vanaf het begin van onze beschaving zijn volgens recente schattingen meer dan 14.500 oorlogen gevoerd. Tegenover de 8400 vredesverdragen die sinds het begin van de vijftiende eeuw zijn gesloten, staan slechts 277 jaren vrede.¹ Hoewel deze getallen uitermate speculatief zijn, geven ze wel aan dat oorlogen een significant deel van de menselijke geschiedenis uitmaken en dat vredesverdragen geen garantie op vrede bieden. Cynici menen zelfs dat in elk vredesverdrag de volgende oorlog al besloten ligt. De Engelse literatuurhistorica Elaine Scarry heeft die opvatting als volgt geformuleerd: 'It has been argued that peace treaties, far from minimizing the possibility of war, instead specify the next occasion of war; they in effect become predictive models or architectural maps of the next war.'² Volgens deze visie vormt ieder vredesverdrag de opmaat voor een volgend gewapend conflict. Er staat namelijk altijd wel een compromis in dat voor een van beide partijen ongunstig uitpakt; de wonden zullen dooretteren en onherroepelijk tot een schending van het verdrag leiden. Oorlog en vrede vormen een *perpetuum mobile*.

Sommige filosofen en historici menen dat de mens per definitie tot conflict geneigd is. De Engelse filosoof Thomas Hobbes (1588-1679) stelt bijvoorbeeld dat de mens van nature egoïstisch handelt en dat hij primair uit is op eigen voordeel. In *Leviathan* (1651) stelde hij dat een oorlog van allen tegen allen ('a war of every man against every man') onvermijdelijk is, wanneer de natuurlijke neiging van de mens niet door een overkoepelende macht (ofwel de staat) wordt beteugeld.³ Alleen de staat kan vrede en veiligheid garanderen, al blijft tussen staten onderling de oertoestand van de oorlog bestaan.⁴ Ook de hedendaagse militair historicus Martin van Creveld meent dat de neiging tot oorlogvoering diep in de mens verankerd ligt. Talloze menselijke activiteiten in verleden en heden, variërend van schaken en riddertoernooien tot *war games* op de computer, illustreren de psychologische drang van mensen om het gevecht met elkaar aan te gaan. De mens lijkt zelfs een zeker genoegen uit oorlogsactiviteiten en vernietigende daden te putten, aldus Van Creveld.⁵

Tegenover deze pessimistische kijk staan degenen die weigeren zich neer te leggen bij de gedachte dat de mens tot oorlogvoering gedoemd is. De bekendste vertegenwoordiger van de gedachte dat de mens van nature goed is, is de Franse verlichtingsfilosoof Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Hij ging uit van een paradijselijke natuurtoestand, die voorafging aan de politiek georganiseerde samenleving. De oorzaak van alle ellende begon bij degene die als eerste een omheining rondom zijn gebied plantte en hebzucht vertoonde. Escalatie van conflicten was het gevolg, waarop de rijken zich verenigden om hun grondgebied te beschermen, wat weer tot nieuwe conflicten leidde. Om deze negatieve spiraal te doorbreken, was volgens Rousseau een maatschappelijk verdrag nodig dat de algemene wil ('la volonté generale') vertegenwoordigde. Een belangrijke rol was verder weggelegd voor de opvoeding, die erop gericht moest zijn verderfelijke maatschappelijke invloeden zo veel mogelijk te beperken. Zijn belangrijkste ideeën legde hij neer in de invloedrijke roman *Émile ou De l'éducation* (1762).⁶

De achterliggende gedachte van Rousseau, en vele andere verlichtingsdenkers, was dat zowel op het niveau van het individu als dat van de maatschappij vooruitgang mogelijk was. Deze optimistische visie ligt ook ten grondslag aan de talrijke vredespleidooien die in de afgelopen eeuwen gepubliceerd zijn, zoals *An Essay Towards the Present and Future Peace of Europe* (1693) van de Engelse quaker William Penn of *Zum ewigen Friede* (1795) van de Duitse wijsgeer Immanuel Kant. Ook de vele vredescongressen, -organisaties en -instituten die in de loop der tijd tot stand zijn gekomen, zijn gebaseerd op de vooruitgangsgedachte. Of het nu gaat om de internationale vredesconferenties die in 1899 en 1907 plaatsvonden of de oprichting van de Verenigde Naties in 1945, de stuwende kracht achter deze initiatieven is de verwachting en hoop dat vrede tussen landen en volkeren maakbaar is.

Rondom vrede is intussen ook een florerende tak van wetenschap ontstaan: *Peace Studies*. Achter de academische programma's die onder dit label aangeboden worden, gaat vaak een zeker idealisme schuil. De gedachte is dat kennisvermeerdering op de lange termijn vrede zal bevorderen.⁷ De beoefenaars van vredesstudies voelen veelal de behoefte een positief signaal af te geven. Zo pleitte de historicus en journalist John Gittings in zijn overzichtswerk *The Glorious Art of Peace* (2012) ervoor de vredesinitiatieven uit het verleden als inspiratiebron te nemen voor het heden.⁸ Ook de hoogleraar vredes- en conflictstudies Oliver P. Richmond benadrukt het maatschappelijke nut van zijn discipline: 'The culmination of developing the concept of peace lies in a general recognition that the vast majority of humanity have preferred, and actively worked towards a culture of peace.'⁹ Vrede is volgens Richmond wat mensen drijft en op de langere termijn met elkaar verbindt, niet oorlog. Het streven naar vrede symboliseert de hoop op een betere toekomst, waarin geen oorlogsslachtoffers meer vallen en veiligheid gegarandeerd is.

Vrede en natievorming

Dit boek laat zowel optimisten als doemdenkers aan het woord en gaat over de wijze waarop vredes hebben bijgedragen aan Nederlandse identiteitsvorming tussen 1648 en 1815. Het boort daarmee een relatief nieuw terrein binnen de *Peace Studies* aan, namelijk de relatie tussen vrede en natievorming. Als het gaat om nationale identiteitsvorming, zijn onderzoekers meestal geneigd de blik op oorlogen en conflicten te richten, omdat de 'wij' en 'zij' in crisissituaties het scherpst gedefinieerd worden.¹⁰ Oorlogen worden gezien als belangrijke aanjagers van saamhorigheidsgevoel, maar vredesvieringen blijken minstens zo relevant te zijn. Juist na de beëindiging van conflicten kwam de reflectie op de eigen positie ten opzichte van andere landen los: hoe zag de toekomst van Nederland (tot 1795 formeel: de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën) eruit?¹¹ Welke ideaalbeelden van Nederlanderschap circuleerden er?

Vieren van vrede wil laten zien dat er van vredesverdragen en vredesvieringen een belangrijke, opbouwende impuls uitging in relatie tot Nederlandse identiteitsvorming. Juist op momenten dat er vrede werd gesloten, ontstond er ruimte om vooruit te kijken en te dromen van een betere samenleving. Iedere vrede werd uitbundig gevierd met lofzangen, feesten, kanonsalvo's en vuurwerken. Schrijvers roemden de Nederlandse bijdrage aan de totstandkoming van de vrede en benadrukten hun vaderlandsliefde. Een dichteres schreef naar aanleiding van de Vrede van Aken in 1748 bijvoorbeeld een ode op 't lieve Vaderland, waarin ik adem haal'. Ze benadrukte dat ze 'in Nederland geboren' was en dus 'in zuivre duitche taal' sprak.¹² Superlatieven en lovende woorden

over de helden van het vaderland buitelden over elkaar heen. Over één ding was iedereen het roerend met elkaar eens: vanaf nu zou alles beter worden. De handel zou weer opbloeien, de landbouw floreren en de algemene welvaart groeien. Het idee van een terugkeer van de gouden tijd of de Gouden Eeuw speelde van meet af aan een belangrijke rol in dit complex aan toekomstvoorspellingen. Een positieve kijk op de toekomst overheerste.

Tegelijkertijd – en hier biedt dit boek munitie aan de sceptische geesten – hadden veel vredesteksten een sterk propagandistisch of zelfs oorlogszuchtig karakter. Sommige auteurs grepen hun kans om in onverbloemde termen af te rekenen met de buitenlandse vijand: met name de Fransen werden in dusdanig negatieve termen afgeserveerd, dat vredespublicaties soms eerder het karakter van een oorlogsverklaring dan een verzoening hadden. Tijdens en na het sluiten van een vrede werden ook de binnenlandse tegenstellingen duidelijker zichtbaar. Er was voortdurend onenigheid over de koers die gevaren moest worden. Zo voerden staats- en Oranjegezinden felle discussies over de politieke toekomst van de Republiek. Terwijl de eersten geen stadhouder in hun midden wensten, ijverden de laatsten voor een centrale positie van een erfelijk stadhouder in het staatsbestel. Op religieus gebied liepen de ideaalbeelden eveneens uiteen. Voor de een was de Republiek het uitverkoren land van een protestantse God, waar calvinistische waarden hoog in het vaandel stonden, terwijl anderen een veel rekkelijkere visie op godsdienst voorstonden. Bij vredesvieringen werd eendracht en harmonie gepropageerd, maar onder de oppervlakte broeide er van alles.

De stelling van dit boek is dan ook dat vrede de voortzetting van oorlog is met andere middelen. Zo zouden we, variërend op uitspraken van de militair historicus Carl von Clausewitz en de Franse filosoof Michel Foucault, de teneur in de Nederlandse vredesteksten tussen 1648 en 1815 kunnen typeren. De bekende frase van Clausewitz luidt dat oorlog de voortzetting van politiek met andere middelen is, terwijl Foucault stelt dat politiek de voortzetting van oorlog met andere middelen is. Mijn variant legt de nadruk op een ander aspect, namelijk dat vrede weliswaar een nieuwe fase inluidt en positieve impulsen aan een samenleving geeft, maar dat daarmee niet noodzakelijkerwijze een einde komt aan vijandschappen. De historische praktijk laat zien dat er ook in vredetijd gevochten werd. De wapens werden weliswaar neergelegd, maar het gevecht ging door op papier, in de vorm van pamfletten en verhandelingen. Ook na het sluiten van de vrede was de dreiging van een nieuwe oorlog steeds nabij en voelbaar aanwezig in geschriften. Het is precies deze ambivalentie – de bejubeling van eendracht, vrijheid en harmonie versus de reële dreiging van nieuwe binnen- en buitenlandse conflicten – die in dit boek centraal staat.

Het is een bewuste keuze om juist de periode 1648-1815 te behandelen. De jaartallen 1648 en 1815 vormen belangrijke ijkpunten in de Nederlandse ge-

o.1 Het beëdigden van de Vrede van Munster op 15 mei 1648, in de grote zaal of Friedenssaal van het stadhuis te Munster, prent van Jonas Suyderhoef naar een schilderij van Gerard ter Borch

schiedenis, zeker wanneer deze vanuit het perspectief van de vrede wordt bekeken. In 1648 werd de Vrede van Munster gesloten, waarmee een einde kwam aan een langdurige strijd tegen de Spanjaarden. Het verdrag, waarmee de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden formeel als soevereine staat werd erkend, kan gelden als de ‘geboorteakte van de Nederlandse staat’.¹³ In 1815 werd de staat opnieuw geboren, maar dan in een totaal andere vorm. In de akten van het Congres van Wenen was vastgelegd dat Willem I soeverein vorst zou worden van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, een samensmelting van de (voormalige) zuidelijke en noordelijke Nederlanden. Dit vredesverdrag luidde het eindpunt in van de Napoleontische oorlogen en het begin van de monarchie onder een Nederlandse vorst.

In de tussenliggende periode werden tal van belangrijke vredesverdragen gesloten, zoals de Vrede van Westminster (1654), de Vrede van Breda (1667), de Vrede van Westminster (1674), de Vrede van Nijmegen (1678), de Vrede van Rijswijk (1697), de Vrede van Utrecht (1713), de Vrede van Aken (1748), de Vrede van Parijs (1783) en de Vrede van Amiens (1802). De culturele reacties op deze vredes

geven inzicht in het proces van Nederlandse identiteitsvorming, juist omdat de vredessluitingen aanleiding gaven tot reflectie op de positie van het vaderland: welke kant moest het de komende jaren op? Hoe zag het ideale Nederland eruit? Aan welke eigenschappen moesten de Nederlanders voldoen? Welke discourses zijn dominant en welke conflicten gaan er achter de gepropageerde denkbeelden schuil? Omdat sommige vredes een sterk Europees karakter hadden, rijst ook de vraag naar de plaats van Nederland in het grotere Europa. Sommige vredes maakten immers ook een einde aan grootschalige Europese oorlogen, zoals de Vrede van Utrecht, de Vrede van Aken en het Congres van Wenen. In hoeverre lieten de vroegmoderne vredesteksten, zoals pamfletten, liederen, gedichten, verhandelingen en toneelteksten, al vormen van Europees zelfbesef zien en hoe verhouden die zich tot nationale sentimenten?

Nationale identiteitsvorming

In de historiografie is al ruimschoots aandacht geschonken aan Europese vredesverdragen, met name vanuit het perspectief van de internationale betrekkingen en de rechten.¹⁴ Sommige vredes springen eruit: met name het Congres van Wenen van 1815 wordt als een mijlpaal in de Europese geschiedenis beschouwd. Het verdrag dat toen gesloten werd, moest de toekomst en veiligheid van Europa waarborgen. Er werden tal van afspraken over het internationale handelsverkeer gemaakt en nieuwe landsgrenzen getrokken. Een hoger, gemeenschappelijk belang, namelijk de rust en stabiliteit van Europa, bracht de verschillende partijen samen. Nooit weer mochten één man, Napoleon, en één land, Frankrijk, de rest van Europa domineren.¹⁵

Hier worden de vredes vooral vanuit een cultuurhistorische invalshoek benaderd als een aanvulling op het juridische en politieke perspectief. Vredes waren ook culturele evenementen waaraan in de media veel aandacht werd besteed. Ze werden gevierd met grote vuurwerken, prenten, toneelvoorstellingen en tal van gelegenheidsgedichten. Via deze kanalen werd een groter publiek, buiten de kleine kring van de onderhandelaars, betrokken bij de feestvreugde. Via pamfletten werd het nieuws verspreid en van betekenis voorzien: op deze manier ontstond er ook een debat over de vredessluitingen. Dit publieke debat, inclusief alle culturele evenementen, blijft vaak buiten het blikveld van politiek-historici en juristen, maar kan inzicht bieden in wat er leefde in andere kringen van de samenleving.¹⁶ Veelal namen de culturele uitingen de vorm aan van een bejubeling van de eigen 'nationale' identiteit, die superieur werd geacht aan die van andere naties.¹⁷ Het loont dan ook om kwesties als natievorming en nationale identiteitsvorming vanuit het perspectief van internationale vredesvieringen te bezien.

Doorgaans worden natievorming en nationalisme als typisch negentiende-eeuwse fenomenen beschouwd. Het is een algemeen aanvaard idee dat de cultivering van nationale gevoelens in het postnapoleontische Europa een hoogtepunt beleefde, ook in Nederland. De verheerlijking van het roemrijke verleden en de helden van het vaderland nam toen een hoge vlucht.¹⁸ De laatste jaren is er echter ook groeiende aandacht voor vroegere manifestaties van natievorming.¹⁹ Het achterliggende idee is dat het nationalisme als politieke ideologie weliswaar in de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam, maar dat vormen van nationaal denken al eerder zichtbaar waren, bijvoorbeeld bij de creatie van oorspronglegendes, de verering van vaderlandse helden en de cultivering van nationale symboliek.

Met name in tijden van oorlog en bij vredesvieringen zien we een intensivering van vaderlandslievende geschriften en verwijzingen naar regio-overstijgende tradities en symbolen.²⁰ Deze 'wij-gevoelens' werden vrijwel altijd gearticuleerd in relatie tot een vijandige 'zij': de profilering van een zelfbeeld berustte op de contrastwerking met andere naties.²¹ In 1648 prees de Amsterdamse dichter Geeraert Brandt jr. de prestaties van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bijvoorbeeld uitbundig, omdat zij zich succesvol staande had gehouden in de strijd tegen de Spanjaarden: 'Neederlanden, / Ik zie de wondren van uw Staat, en staar oog op / De kleene plek, het punt, waar teegens 't grootste rijk / Te kleen viel'.²² Het ging hier om de benoeming van een 'wij-gevoel' dat regio-overstijgend was en waaraan nog eens extra kracht werd gegeven doordat zelfs het grootste wereldrijk zich op de Republiek had stukgelopen.

De vraag is nu hoe we dergelijke vroegmoderne uitingen van nationaal zelfbesef in de bredere discussie rondom het ontstaan van natiebesef en nationalisme moeten plaatsen. Nationale identiteitsvorming is niet alleen in onze hedendaagse samenleving een heikel onderwerp, maar ook onder wetenschappers. Het academische veld is al sinds de opkomst van de nationalismestudies in de jaren 1980 in twee kampen verdeeld, namelijk dat van de modernisten en dat van de traditionalisten. Ruwweg komt het erop neer dat de modernisten menen dat naties en nationale identiteiten moderne verschijnselen zijn die zich pas vanaf de negentiende eeuw manifesteerden. Belangrijke vertegenwoordigers van deze positie zijn onder meer Ernest Gellner, John Breuilly, Benedict Anderson, Eric Hobsbawm en Stefan Berger. Traditionalisten als Adrian Hastings, Andrew Hadfield, Azar Gat en Caspar Hirschi stellen daartegenover dat de wortels van het nationalisme dieper liggen en dat ook de periode vóór 1800 in het onderzoek naar nationale identiteitsvorming betrokken zou moeten worden.²³ Over de vraag hoever de lijnen moeten worden teruggetrokken, lopen de meningen echter nogal uiteen. Zo situeert de historicus Caspar Hirschi de oorsprong van natievorming in het veertiende-eeuwse katholieke Europa, terwijl de politicoloog Azar Gat meent dat we eigenlijk bij het begin van de menselijke

geschiedenis zouden moeten beginnen: 'Nations and national states can be found wherever states emerged since the beginning of history.'²⁴

Het debat met alle bijbehorende posities is uitgebreid beschreven door de invloedrijke socioloog Anthony Smith.²⁵ Hoe belangwekkend de talrijke publicaties van zijn hand ook zijn, er zit ook een keerzijde aan. Geen wetenschapper kan zich meer uitspreken over kwesties als natievorming en nationalisme zonder zich eerst te positioneren in de door Smith ontworpen schema's, die vanuit allerhande tegenstellingen werken: organisch versus voluntaristisch nationalisme, constructivisme versus determinisme, etnisch versus burgerlijk patriottisme, politiek versus cultureel nationalisme, enzovoort. Een ander nadeel is dat de historische praktijk zich grillig verhoudt tot dit soort abstracte verzamelbegrippen. Vaak laten de bronnen een complexere werkelijkheid zien, die zich niet zo makkelijk in overzichtelijke schema's laat vangen. Het is geen toeval dat kritiek op het modernistische paradigma vooral vanuit wetenschappers komt die zich op landen richten die al heel vroeg duidelijke contouren van een politieke en culturele gemeenschap vertoonden, zoals Engeland, Zweden, IJsland en de Nederlandse Republiek.²⁶

Met dit boek schaar ik me eerder aan de zijde van de traditionalisten dan die van de modernisten. De negentiende-eeuwse ontwikkelingen mogen dan een nieuwe fase in de Nederlandse identiteitsgeschiedenis markeren, ze zijn niet te begrijpen zonder een grondige kennis van wat daaraan voorafging. Tal van bindende symbolen, eendrachtbevorderende metaforen en funderende verhalen circuleerden al in de eeuwen ervoor en hebben als het ware de fundamenteen gelegd voor het nationalistische discours dat in de negentiende eeuw hoogtij vierde. Dit boek begint weliswaar in 1648 met de Vrede van Munster, maar vanuit het perspectief van culturele en politieke natievorming hadden ook andere jaartallen als beginpunt aangewezen kunnen worden, bijvoorbeeld 1576 (Pacificatie van Gent), 1579 (Unie van Utrecht), 1581 (Plakkaat van Verlatinghe), 1588 (het ontstaan de facto van de Republiek, na het overlijden van de landsheer, de graaf van Leicester) of het Twaalfjarige Bestand (1609-1621). Omdat vredesvieringen de rode draad van dit boek vormen, lag het echter voor de hand de Vrede van Munster als beginpunt te kiezen. Het is, als gezegd, bovendien het moment waarop de Republiek der Verenigde Nederlanden als een soevereine staat erkend wordt.²⁷

Terminologie

Terminologie en semantiek spelen een belangrijke rol in het onderzoek naar nationale identiteitsvorming. Want wat wordt er eigenlijk onder een 'nationale identiteit' verstaan? Naar welke realiteit wordt met dit begrip verwezen? Om

o.2 Leeuw met zwaard en bundel met zeven pijlen als symbool voor de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, door Bernard Piccart, 1716

met het laatste deelbegrip te beginnen: ‘identiteit’ en ‘identiteitsbesef’ zijn no-
toir lastige begrippen, waarvan vele definities bestaan. Een praktische invul-
ling biedt de historicus Willem Frijhoff, die identiteit en identiteitsbesef kop-
pelt aan een proces van verbeelding, benoeming en herkenning. Identiteitsbesef
komt volgens hem tot stand wanneer deze drie dimensies van cultuur samen-
werken: ‘de verbeelding van eigenschappen en attributen van een groep, de
benoeming van een groepsidentiteit in een vertoog over dat beeld, en de her-
kenning van dat vertoog als een zinvolle voorstelling van de wij-groep’.²⁸ Deze
drie dimensies spelen ook een rol bij de totstandkoming van een nationale
identiteit: het gaat om verbeelding, benoeming en herkenning van die identi-
teit. In dat proces is herhaling van groot belang: schrijvers laten zich door el-
kaar inspireren en herhalen elkaars woorden en typering. Zo ontstaat gaan-
deweg een vast repertoire aan beelden, waarmee een specifieke nationale
identiteit gearticuleerd wordt. Dergelijke vormen van ‘intertekstualiteit’ – de
doorwerking van teksten in andere teksten – hebben sterk bijgedragen aan de
herkenbaarheid van een Nederlandse identiteit.²⁹

Voor wat betreft de invulling van het woord ‘nationaal’ wordt hier het
handzame onderscheid gevolgd dat de literatuurwetenschapper Joep Leerssen
introduceerde tussen ‘nationaal denken’ en ‘nationalisme’.³⁰ Met het laatste
doelt hij op de politieke ideologie die zich vanaf de Franse Revolutie in heel
Europa manifesteerde. ‘Nationaal denken’ heeft een veel bredere connotatie,
want daarmee worden de rijke bronnentradities en vertakkingen bedoeld
waarin al voor de negentiende eeuw vormen van nationaal denken te zien zijn.
Ook die neemt hij op in zijn verhandeling over het Europese nationale denken,
al benadrukt hij wel dat er vanaf 1800 een totaal nieuwe fase begint. Veel van
de vroegere trends, die we als ‘nationaal’ zouden kunnen aanmerken, lopen
volgens hem historisch dood en hebben niets met de negentiende-eeuwse ont-

wikkelingen te maken.³¹ Anthony Smith is dezelfde mening toegedaan. Hij benadrukt weliswaar het belang van culturele tradities door de eeuwen heen, maar stelt dat het verband tussen de premoderne ontwikkelingen en de moderne natiestaat uitermate zwak is. Zijn oplossing is om 'ethnie' en 'ethno-symbolisme' voor alle premoderne ontwikkelingen te reserveren en deze als aparte entiteiten ten opzichte van de moderne staat te beschouwen.³² Dat soort begrippen mogen voor bepaalde periodes en volkeren dan misschien zeggingskracht hebben, ze doen uitermate gekunsteld aan voor de vroegmoderne Nederlandse situatie.³³

Op dat punt verschil ik dus van mening met beide onderzoekers. Ze hantieren naar mijn mening een te modernistisch perspectief op de geschiedenis: alles wat zich na 1800 voordeed, lijkt in hun beschouwingen totaal afgesneden te zijn van de voorgeschiedenis, terwijl ik juist het belang van culturele continuïteit in relatie tot nationale identiteitsvorming zou willen benadrukken. Om een voorbeeld te noemen dat verderop in dit boek uitgebreid aan de orde zal komen: de trits God, vaderland en Oranje, die in de negentiende eeuw hét wezenskenmerk van de Nederlandse (protestantse) identiteit vormde, was prominent in de gelegenheidsgeschriften van 1748, tijdens de viering van de Vrede van Aken.³⁴ Delen ervan gingen weer terug op zeventiende-eeuwse opvattingen over de Republiek als het uitverkoren land. De negentiende-eeuwse nationalistische drieslag lag beslist dieper verankerd in de Nederlandse cultuur.

Op een ander punt ben ik het wél volledig eens met Leerssen en vormt zijn werk een belangrijke inspiratiebron. Volgens hem rust een gevoel van nationale saamhorigheid niet alleen op politieke, maar ook op culturele pijlers. Daarom moet aan culturele uitingen een sleutelrol worden toebedeeld in de bestudering van processen van natievorming en nationalisme.³⁵ De rol van de literatuur mag daarbij niet onderschat worden. Letterkundigen leverden een belangrijke bijdrage aan het vergroten van het nationale zelfbesef door de bronnen uit het verleden opnieuw toegankelijk te maken en het vaderlandse verleden in historische romans, gedichten en verhalen opnieuw tot leven te wekken. De letterkunde vormt dan ook 'niet slechts een passieve afspiegeling van het natievormingsproces, maar is een gangmaker, vooral in de formulering en verspreiding van beelden van nationale identiteit en traditie', aldus Leerssen.³⁶ Dat is de reden dat ook hier veel letterkundige bronnen ter sprake komen: de literatuur was bij uitstek het medium waarin de nationale identiteit, via een vast repertoire van beelden, symbolen en metaforen, tot uitdrukking kwam. Het begrip 'literatuur' moet hier in een brede zin opgevat worden: daartoe behoren allerlei soorten teksten, waaronder pamfletten, verhalen, essays, gedichten, toneelstukken en liederen.

Het moderne nationalismeonderzoek is in nog een ander opzicht inspirerend. Met name twee begrippen die courant zijn geworden onder modernis-

ten, kunnen ook van dienst zijn voor het onderzoek naar vroegmoderne natievorming, namelijk 'invented tradition' (Eric Hobsbawm en Terence Ranger) en 'imagined community' (Benedict Anderson).³⁷ De 'invention of tradition' ofwel het creëren van een gedeeld historisch besef door middel van rituelen, verhalen en mythes, vormt volgens de theorie een van de drijvende krachten achter de opkomst van het moderne nationalisme. Nu is het zonder meer waar dat de 'invention of tradition' een hoogtepunt bereikte in de negentiende eeuw, maar alleen al het gebruik van het woord 'tradition' wijst op de noodzaak van een breder historisch perspectief. Veel van deze 'invented traditions' gingen, hoe paradoxaal dat ook mag klinken, op hun beurt weer terug op een traditie. Zoals Gat stelt: 'The inherently fanciful process and reprocessing of tradition did not mean fabrication ex nihilo. Rather, it primarily involved selective reworking of existing historical materials and folk memories which often had at least some basis in reality.'³⁸ Dat legitimeert de vraag naar het ontstaan van deze tradities: waar gingen deze 'uitgevonden' tradities op terug? Wat was nieuw en wat wortelde in een langere traditie?

Een andere, minstens zo invloedrijke term is het begrip 'imagined community'. Anderson heeft erop gewezen dat moderne naties ingebeelde gemeenschappen zijn, die vooral mogelijk zijn gemaakt door media als boeken en kranten. Hoewel de meeste bewoners van een natie elkaar nooit persoonlijk zullen kennen, bestaat er toch een vorm van gemeenschapsgevoel, dat gevormd wordt door de media en andere instituties. Ook hiervoor geldt dat dergelijke processen al eerder zichtbaar zijn. Zo meent de historicus Peter Burke dat bijbelse en andere religieuze geschriften in de volkstaal sterk hebben bijgedragen aan de vorming van 'imagined communities' of 'print communities', gebaseerd op gemeenschappelijk taalgebruik.³⁹ Ook in de vroegmoderne tijd hadden media, zoals pamfletten, kranten, gedichten, toneelstukken en tijdschriften, een samenbindende functie, zeker in tijden van binnen- of buitenlandse crisis.⁴⁰ Je zou daarom ook voor de negentiende eeuw al kunnen spreken van 'verbeelde gemeenschappen', die via de media en een gemeenschappelijke taal tot stand kwamen.

Regionale of nationale identiteit?

Het veronderstellen van vroegmoderne 'verbeelde gemeenschappen' roept de vraag naar de reikwijdte en impact van gedrukte geschriften in de vroegmoderne tijd op: in hoeverre was er werkelijk sprake van een *nationale* verbeelde gemeenschap en van *nationaal* zelfbesef? Terecht hebben historici erop gewezen dat het dorp, de stad of de regio voor de meeste inwoners van de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek het eerste en belangrijkste identifica-